

NOVI PRILOZI O NARODNOM PREPORODU U DALMACIJI

Poticaaj, koji je za pisanje o narodnom preporodu u Dalmaciji dala njegova stogodišnjica, urodio je većim brojem radova od kojih su mnogi objavljeni znatno prije zvaničnog proglašenja jubileja, 1. marta 1962,¹ kada se navršilo sto godina od izlaženja Narodnog lista (Il Nazionale). Već ta činjenica upućuje na razlike u mišljenjima o pravom početku narodnog preporoda u Dalmaciji, premda se pitanje njegove periodizacije nije dosad konkretno postavljalo, ali je bilo vrlo često dodirivano jer se prilikom objašnjavanja nekih drugih pitanja iz historije Dalmacije u XIX st. nije moglo mimoći.

Tražiti početak narodnog preporoda u Dalmaciji u znatno ranijem vremenu — npr. s padom Mletačke republike (1797) ili u pokretu 1848—49. — kako je to u nekim radovima urađeno, nema opravdane osnove, jer čitavo razdoblje od kraja XVIII st. do sloma Bachova apsolutizma 1859, s obzirom na razvitak nacionalne ideje u Dalmaciji i pitanje njenog sjedinjenja s Hrvatskom i Slavonijom, obilježavaju samo neki značajniji momenti. Taj razvitak dobiva puni smisao tek od 1860. kada spomenuta pitanja doista počinju biti aktualna, jer je to bilo omogućeno uvođenjem ustavnog poretka u Habsburškoj monarhiji i potrebom njenoga temeljnog preuređenja zbog teške unutrašnje krize u kojoj se našla. Strossmayerov govor u Pojačanom državnom vijeću, 25. rujna 1860, u kojemu je, suprotstavljajući se Borellijevoj tezi o autonomiji Dalmacije, zahtijevao njeno sjedinjenje s Hrvatskom, upravo je bio neposredni povod za osnivanje Narodne stranke u Dalmaciji i pokretanje one politike koju su obilježavale preporodne težnje.

Prema tome, pokretanje Il Nazionala nikako ne bi moglo predstavljati pravi početak narodnog preporoda u Dalmaciji, jer do njega dolazi gotovo na kraju njegove prve etape, nakon koje njegovi nosioci, poučeni stečenim političkim iskustvom, mijenjaju svoju taktiku i umjesto dotadašnje borbe za sjedinjenje postavljaju u prvi plan borbu za ponarođenje uprave i školstva.²

Premda je narodni preporod u Dalmaciji ostao još uvijek dobrim dijelom neistražen, ipak o njemu postoji znatna literatura, kako to jasno pokazuje prilog Nikole Čolaka, *Narodni preporod u Dalmaciji u svjetlu historiografije*.³

¹ Usp. bilješku o proslavi narodnog preporoda u Dalmaciji, *Historijski pregled* (dalje: HP) 1962, br. 2, str. 145—146.

Pored objavljenih radova, znatan broj ih je usmeno podnesen na simpoziju o narodnom preporodu u Dalmaciji, koji je u oktobru 1962. održan u Zadru; usp. S. M. Traljčić, *Simpozij o narodnom preporodu u Dalmaciji*, *Zadarska revija* (dalje: ZR) 1962, br. 6, str. 517—522.

² O osnovnoj problematici narodnog preporoda i njegovoj periodizaciji usp. M. Gross, *O nekim aspektima razvoja nacionalne ideje za vrijeme narodnog preporoda u Dalmaciji*, HP 1963, br. 1, str. 11—18.

³ N. Čolak, *Narodni preporod u Dalmaciji u svjetlu historiografije*, *Radovi Instituta JAZU u Zadru* (dalje: RIJA) 1961, sv. 8, str. 345—413.

Ovaj će rad, poglavito s obzirom na svoju informativnu stranu, vrlo dobro poslužiti u daljnjem proučavanju narodnog preporoda u Dalmaciji, jer je autor u njemu — najvećim dijelom u obliku bibliografije — obuhvatio gotovo svu odgovarajuću literaturu. Budući da prema njegovu mišljenju narodni preporod u Dalmaciji počinje od pada Mletačke republike,⁴ Čolak se osvrnuo na literaturu o razdoblju od kraja XVIII do osamdesetih godina XIX st., što u prilogu ovakova karaktera nije nimalo na odmet.

Autor je prikazao sadržajnu stranu samo jednog dijela literature dok je tek djelomično ulazio u njenu ocjenu. Da se dobije lakši i pregledniji uvid u čitavu literaturu, koja je relativno velika, prilog je podijeljen na poglavlja prema važnijim razdobljima i problemima u historiji Dalmacije. Najprije je prikazana literatura koja se odnosi na period od pada Mletačke republike do revolucije 1848, a zatim o pokretu 1848. i razdoblju Bachova apsolutizma. Ostali je dio prostora posvećen literaturi o periodu nakon 1860. (pregledni radovi, radovi o koncepcijama preporoditelja o narodnosti i narodnom preporodu u gradovima, o jezičnom pitanju, o pojedinim prvacima preporoda) i radovima koji obrađuju odnos narodnog preporoda prema jugoslavenskom i jadranskom pitanju.

Fremda je ovim prilogom pretendirao »na nešto više nego da bude obična historijska bibliografija o narodnom preporodu«, Čolak ipak nije izabrao najpogodniji oblik koji bi mu omogućio uspjeliji osvrt na literaturu. Naime, padajući pod utjecaj nepotrebne težnje da mu prilog sam po sebi predstavlja kratku historiju narodnog preporoda u Dalmaciji, on je prikazao sadržaj onih radova koji su mu za to najbolje odgovarali, dok je ostale unio u bilješke. Tako se mimoišla vrijednost nekih osobito značajnih priloga, a posvetila pažnja nekima koji je ne zaslužuju. Autor je najveću pažnju posvetio radovima G. Novaka, koji dominiraju čitavim prilogom.

Osnovno pitanje, pitanje sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom, koje je izazvalo vrlo žučljive polemike 1860. u Dalmaciji, osobito je došlo do izražaja u nizu polemičkih spisa, napisanih u to vrijeme. Njima je posvećen prilog Grge Novaka, *God. 1860. u polemičkim spisima — jedno poglavlje iz povijesti Dalmacije za sjedinjenje s Hrvatskom.*⁵

Autor se najprije osvrnuo na nekoliko značajnijih članaka iz lista »La voce Dalmatica«, koji je pokrenut u svibnju 1860. s ciljem da se bavi »svim pitanjima koja bi mogla da unaprijede korist Dalmacije u bilo kojem pogledu« (među njima se ističu članci K. Vojnovića, V. Duplančića i I. Danila). Pišući o daljoj evoluciji spomenutog lista, Novak upozorava na njegovo antianeksionističko raspoloženje, koje je nastalo nakon govora conte F. Borellija u Pojačanom carevinskom vijeću u rujnu 1860, kojom prilikom je branio autonomiju Dalmacije. Tako je »La voce Dalmatica« postala organ autonomaša i otada služila »svima onima koji su bili protiv sjedinjenja s Hrvatskom i Slavonijom«. Novak se zatim osvrće na različite brošure koje su nastale u polemici o tom glavnom pitanju. Osobito je zanimljiva brošura »Šilo za ognjilo«, koju je napisao A. K. Matas,⁶ upravitelj franjevačke gimnazije u Sinju, kao odgovor na govor splitskog načelnika Antuna Bajamontija uperen protiv sjedinjenja. U njoj se kategorički i uvjerljivo odbijaju sve Borellijeve i Bajamontijeve tvrdnje o opasnosti koja prijete Dalmatincima u slučaju sjedinjenja,

⁴ Čolak dijeli razvitak narodnog preporoda u Dalmaciji u tri faze: a) »praskozorje«, od pada Mletačke republike (1797) do pokreta 1848, b) od revolucije 1848—49. do sloma Bachova apsolutizma (1859), c) »zrela faza« od šezdesetih do osamdesetih godina (n. dj. str. 345).

⁵ G. Novak, *God. 1860. u polemičkim spisima — jedno poglavlje iz povijesti Dalmacije za sjedinjenje s Hrvatskom*, RIJA 1961, br. 8, str. 1—43.

⁶ Usp. P. Matas, *Profesor Antun Konstantin Matas (prilog biografiji)* ZR 1963, br. 1, str. 55—57.

jer bi ih »u novoj tvorevini... kao takvih nestalo«. Matas se odlučno suprotstavlja pojmu dalmatinske narodnosti, koja postoji samo »u glavama... Dalmatinskih Taliana«, naglašavajući da su Dalmatinci »jezikom, kervi i običajem« Hrvati.

Novak ističe važnost anonimne brošure »Considerazioni sull' annessione del regno di Dalmazia a quelli di Croazia e Slavonia«, čiji je autor Lovro Monti, koji je u njoj analizirao pitanje ujedinjenja, ističući u prvom redu njegovo značenje za ekonomski napredak Dalmacije.

Također je veoma zanimljiva brošura »Jednog Dalmatina« pod naslovom »Zao-rija na talijanstvo svoje«, u kojoj se napadaju dalmatinske škole jer je u njima nastavni jezik talijanski, pa zbog toga odnarođuju djecu i glavni su uzrok što je dalmatinska inteligencija talijanska. Zato pisac brošure osobito ističe potrebu da Dalmatinci uporno traže svoje narodne škole.

Novak ističe važnost anonimne brošure »Considerazioni sull' annessione del regno partiti in Dalmazia« i Ante Kuzmanića, »Poslanica Dalmatincima«.

Od spisa u kojima se brani autonomija Dalmacije ističe se brošura Vincenza Duplančića, »Della civiltà italiana e slava in Dalmazia«, u kojoj on na osnovi samovoljnog iskrivljivanja historijskih činjenica zaključuje »da se dalmatinska obala uvijek smatrala kao dio Italije« i da na tome području pored slavenske većine ipak ima preimućstvo tzv. »talijanska rasa«, jer »njoj pripada ne samo aristokracija po rodu, nego i po umu«. Kao odgovor na Duplančićevu brošuru slijedile su brošure Ivana Danila (Sulla civiltà in Dalmazia) i Šime Ljubića (Risposta all' opuscolo del sign. Vincenzo Duplancich...), koji su pobili navedenu argumentaciju.

Posebno značenje imaju spisi Nikole Tommasea, koji je veoma aktivno sudjelovao u polemici braneći autonomiju Dalmacije isticanjem posebne dalmatinske narodnosti i negiranjem svake koristi koju bi ona imala od sjedinjenja s Hrvatskom.

Od ostalih spisa koje Novak obrađuje ističe se još brošura Koste Vojnovića, »Un voto per l'unione«, koja detaljno i, za razliku od drugih spisa, suzdržljivije analizira pitanje sjedinjenja. Prema Vojnoviću, sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom bilo bi rezultat određenog ugovora između predstavnika dalmatinskog i hrvatsko-slavonskog sabora, na osnovu kojega bi se postepeno uvele političke institucije Hrvatske i Slavonije u Dalmaciji i zaštitili njeni ekonomski, socijalni i civilni interesi.

Šteta je da Novak nije ušao u potpuniju analizu i uporedno ocjenjivanje ovih neobično važnih i zanimljivih spisa bez čijeg je poznavanja nemoguće pristupiti temeljitom proučavanju nekad vrlo aktualnog pitanja sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom. Ovako njegov prilog, zbog fragmentarnog osvrta na pojedine spise, ostavlja dobrim dijelom dojam radnih bilježaka koje su ostale nedorađene.⁷

U diskusijama oko sjedinjenja posebnu je ulogu odigrala polemika između Natka Nodila i Tommasea, koja je u prijevodu V. Rismonda, postala pristupačna i na hrvatskosrpskom jeziku.⁸

Premda nije čitava prevedena, nego samo njeni najbitniji dijelovi (pet Nodilovih i četiri Tommaseova članka) ona i u tom obliku pruža vrijedan materijal za upotrebu u proučavanju narodnog preporoda, jer je na taj način njena upotreba dobrim dijelom olakšana.

Iako se o Nodilu pisalo dosad relativno dosta, ipak njegova ličnost privlači i dalje pažnju historičara, pa mu je i ovom prilikom posvećeno nekoliko priloga, iako oni ne pridonose ništa novo. Pored kraćeg članka Julija Grabovca o počecima Nodi-

⁷ Usp. i S. O b a d, Preporodni spis Ivana Nikolića, Anali Historijskog instituta u Dubrovniku (dalje: AHID) 1960—61, str. 643—652; M. Škrbić—V. Valčić, Oko polemike Šime Ljubića s autonomašima (1860—1862), ZR 1961, str. 117—125.

⁸ Polemika Nodilo—Tommaseo, Mogućnosti (dalje: M) 1961, br. 5 (str. 422—428), br. 6 (495—513), br. 7 (612—621).

love političke djelatnosti,⁹ koji je objavljen kao uvod u spomenuti prijevod polemike s Tommaseom, oveći prikaz Nodilova života i rada, napisan od Viktora Novaka,¹⁰ ima uglavnom prigodni karakter, iako su u njemu ispravljene neke dosad prihvaćane biografske pojedinosti.^{10a}

Ni prilog Seida M. Traljica¹¹ o Nodilu kao uredniku »Il Nazionala«, premda je posvećen samo jednom kraćem ali vrlo značajnom periodu njegova života, ne donosi ništa naročito novo. Autor je samo na osnovu jednog dijela literature i površnog uvida u sam list istakao nekoliko važnijih momenata. Tek bi potpunija analiza prvih pet godišta Il Nazionala pridonijela pravom upoznavanju Nodilove uloge u njegovu uređivanju.

Nasuprot tome, članak Mate Zorića o Tommaseu¹² privlači veću pažnju jer je autor pokušao odrediti njegovo pravo mjesto u narodnom preporodu. Konstatirajući da je »Tommaseova antiunionistička polemika i žučljiva obrana autonomizma nakon 1860. dobila središnje mjesto u ocjeni njegova odnosa prema narodnom preporodu u Dalmaciji«, Zorić s pravom zaključuje da je taj Tommaseov odnos prema »stvaranju nacionalne svijesti u Dalmaciji vrlo složen i mnogostran i nikako se ne može svesti na polemiku protiv ujedinjenja Dalmacije s Hrvatskom ili protiv definitivne afirmacije hrvatskog narodnog imena u primorskim gradovima južno od Velebita«. Autor nalazi opravdanje takvoj poziciji u preživjelim i ograničenim shvaćanjima »o tobožnjoj posebnoj dalmatinskoj narodnosti«, nastalima »u posebnim uvjetima mletačke i austrijske uprave koja ih je podržavala, a Nikola Tommaseo i cjelokupna njegova generacija bila je u njima odgojena«. Osvrćući se ukratko na Tommaseovo »nepovjerenje prema Zagrebu, budućem središtu hrvatskoga nacionalnog života«, koje se donekle temeljilo i na iskustvu stečenom u osobnim vezama s pojedinim ilircima (Gaj, Kukuljević, Vraz), te na njegov autonomistički program izražen u raznim spisima, Zorić je nastojao osobito istaći Tommaseovo uvjerenje u ostvarenje budućeg ujedinjenja južnoslavenskih naroda. Autor je to potkrijepio nizom citata iz Tommaseove korespondencije s prijateljem Špirom Popovićem (1808—66), koja je pohranjena u Centralnoj nacionalnoj biblioteci u Firenzi.

⁹ J. Grabovac, Natko Nodilo i nacionalni pokret u Dalmaciji, M 1961, br. 5, str. 415—422.

¹⁰ V. Novak, Natko Nodilo — političar i ideolog, ZR 1961, br. 4—5, str. 241—277.

Novak je napisao i prikaz Nodilova historiografskog rada u prilogu: Natko Nodilo — istoričar, M 1962, br. 5, str. 424—447.

^{10a} U ovom radu osobito upada u oči Novakova neobjektivna ocjena Mihovila Pavlinovića, koja je neuvjerljivo potkrijepljena citatima iz raznih izvora. Težeći u prvom redu za tim da objasni Nodilovo napuštanje daljnjeg uređivanja Il Nazionala (potkraj 1866) kao njegov lični sukob s Pavlinovićem, jer su se tobože našli »na antipodnim političkim pozicijama«, Novak je, dajući ocjenu daljnje Pavlinovićeve djelatnosti, potpuno prešao u skrajnost. Prema njemu je Pavlinović »svojim pisanim dijalozima i zakulisnim razgovorima sa svima koji su imali da proširuju njegovu političku, separatističku, šovensko-klerikalnu koncepciju«, ne samo »postepeno zatrovao bratske odnose između Srba i Hrvata«, nego je i sudjelovao u raznim akcijama, »mada redovno zakulisnim i neiskrenim prema liberalnim članovima Narodne stranke, kao i prema dioskurima jugoslavenske ideje Strossmayeru i Račkome«. Također je neosnovana i autorova tvrdnja da je Pavlinović u vrijeme bosansko-hercegovačkog ustanka (1875), za razliku od Strossmayera i Račkog, »bio sasvim u vodama Ante Starčevića i njegova velikohrvatskog plana«.

¹¹ S. M. Traljčić, Natko Nodilo kao urednik Narodnog lista, RIJA 1961, sv. 8, str. 123—134.

¹² M. Zorić, Nikola Tommaseo i narodni preporod u Dalmaciji, ZR 1961, br. 6, str. 423—435.

Znatan broj priloga, posvećen pojedinim nosiocima narodnog preporoda, pridodnosi potpunijem upoznavanju njihove djelatnosti i vremena u kojem su živjeli.

Pored značajnijeg priloga Jakše Ravlića¹³ o književnom radu Mihovila Pavlinovića, Marin Pavlinović¹⁴ je prikazao njegove veze s Eugenom Kvaternikom, koje su postojale već od 1861. Premda su oni još prilikom prvog susreta — prema autoru — raspravljali »o nekim problemima u revolucionarnom smislu«, što je Pavlinović kasnije u jednom pismu Kvaterniku i precizirao u riječima da im je glavna misao »hrvatsko državno pravo i zajednička akcija protiv Austrije«, oni su se znatno razlikovali u pitanju kako da se taj cilj postigne. Autor je veću pažnju obratio Kvaternikovim i Pavlinovićevim pogledima na tadašnju ulogu Rusije i Francuske, koju bi one mogle imati u rješavanju hrvatskog pitanja, konstatirajući da »Pavlinović nije slijedio Kvaternika u njegovu prevelikom zanosu za tadašnju Francusku«, a isto tako ni u »njegovoj mržnji na Rusiju«, koja je, prema njegovu mišljenju, imala za Hrvate »veliko moralno značenje«. Ne ulazeći u dublju analizu njihove interpretacije hrvatskoga državnog prava, osobito u vezi s nacionalnom idejom, autor zaključuje da bi se za razliku od Kvaternikova velikohrvatskog načela, koji je »hrvatsku državu gledao od Soče do Bojane... Pavlinovićevo moglo nazvati umjerenó hrvatsko načelo, ali nikako ekskluzivno kao što to neki suvremeni historičari nepravilno nazivaju«. Međutim, ipak je nemoguće poreći da Pavlinović nije svojoj koncepciji nacionalne ideje davao dosta jako klerikalno obilježje. Sve to samo upućuje na činjenicu da je njegova ličnost dosta složena i da bi je trebalo što potpunije proučavati u njenom razvoju. Tome će vjerojatno znatno pridonijeti i objavljivanje cjelokupne dosad poznate Pavlinovićeve korespondencije.¹⁵

Od ostalih radova o različitim ličnostima iz doba narodnog preporoda u Dalmaciji, treba osobito upozoriti na priloge biografiji Lovre Montija koje je napisao Ivan Grgić,¹⁶ dobrim dijelom na osnovu njegova intimnog dnevnika koji je Monti, uglavnom na talijanskom jeziku (posljednje dvije godine na hrvatskosrpskom), vodio 1852—61. kao student u Padovi, Grazu i Beču i kao advokatski pripravnik u Splitu.¹⁷

¹³ J. Ravlić, Mihovil Pavlinović, kao književnik, RIJA, 1961, sv. 8, str. 65—121. Autor je u pet poglavlja obradio pojedine strane Pavlinovićeve književnog rada (sakupljanje narodnog blaga, misli o jeziku kao književnom izrazu, stihove i besjede, putopise i stil). Ovaj će prilog bez sumnje znatno pridonijeti pravom određivanju Pavlinovićeve mjesta u razvitku hrvatske književnosti, a to je doista i potrebno, jer je on uz Luku Botiča bio najbolji književnik narodnog preporoda u Dalmaciji. Ravlić je u posebnom prilogu donio popis Pavlinovićevih djela i popis radova o njemu (Bibliografija Mihovila Pavlinovića, RIJA 1961, sv. 8, str. 427—456).

¹⁴ M. Pavlinović, Lični dodiri Eugena Kvaternika s Mihovilom Pavlinovićem, HP 1962, br. 4, str. 272—278.

¹⁵ Korespondencija Mihovila Pavlinovića, izd. Hist. arhiva u Splitu, str. 582, priredili A. Palavršić i B. Zelić. Ova korespondencija je ostatak »nekad opsežne pismene ostavštine« M. Pavlinovića. Ona sadrži 445 pisama upućenih Pavlinoviću od 82 korespondenta, uglavnom njegovih prijatelja iz Dalmacije i Hrvatske, i zahtijeva posebnu ocjenu.

¹⁶ I. Grgić, Lovro Monti, ZR 1961, br. 4—5, str. 317—329; isti, Lovro Monti, M 1962, br. 2, str. 178—214.

¹⁷ Znatan broj priloga je posvećen različitim ličnostima iz narodnog preporoda. Usp. I. Grgić, Klaićeva pisma Rafi Arneriju, ZR, 1961, br. 4—5, str. 295—316; J. Lučić, Veze Miha Klaića i Ivana Kukuljevića 1862. godine, Dubrovnik (dalje: D) 1962, br. 3—4 str. 79—90; K. Milutinović Medo Pucić i narodni preporod u Dubrovniku, D 1962, br. 3—4, str. 13—27; A. Marinović, Kosta Vojnović — jedan od prvaka hrvatskog narodnog preporoda u Dalmaciji, D 1962, br. 3—4, str. 55—64; M. Pavlinović, Dvanaest teških godina za Kosta Vojnovića, D 1962, br. 3—4, str. 137—141; I. Visković, Narodni preporoditelj dr. Ivan August Kaznačić, D 1962, br. 3—4, str. 109—129; J. Cestarić, Ivan Danilo — političar i kulturni rad-

Studija Duška Kečkemeta, *Vid Morpurgo i narodni preporod u Splitu*,¹⁸ predstavlja značajan prilog, u prvom redu zato što otkriva mnogo novih momenata iz kojih se vidi da je Split doista predstavljao centar preporodnih težnja u Dalmaciji, i pored toga što se u njemu nalazila jaka autonomaška stranka. Morpurgova knjižara, u kojoj je on razvio relativno veoma široku izdavačku i knjižarsku djelatnost, predstavljala je centar gdje su se okupljali splitski narodnjaci. Već je na početku narodnog preporoda Split — prema autoru — prednjačio u izdavačkoj djelatnosti, pa su u njemu 1861. objavljena »gotovo sva značajnija politička teoretska djela«. Autor to objašnjava činjenicom da se »tada baš u Splitu okupila grupa mladih i aktivnih patriota«, koji su u Vidu Morpurgo »našli svog izdavača, koji je ne samo objavljivao njihova djela, već ih poticao na pisanje, moralno odgovarao za njih, što je tada bilo vrlo riskantno, i rasturao njihova djela tamo gdje je bilo najpotrebnije, imajući pred očima u prvom redu njihovo političko djelovanje, a ne materijalni profit kao ostali izdavači«.

Od desetak političkih brošura koje su 1861. izašle u Splitu, Morpurgo ih je izdao pet, na koje se autor ukratko osvrće. To su polemički spisi koji tretiraju pitanje sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom (brošure L. Montija, I. Bakotića, K. Vojnovića i talijanski prijevod Hrvatsko-ugarskog ustava B. Šuleka, čije je poznavanje bilo »od presudne važnosti u pitanju sjedinjenja«). Autor je osobitu pažnju obratio na tri sveska »Dalmatinskog godišnjaka« (1859—61; treći svezak nije objavljen), u kojem se uglavnom tretirala kulturna tematika Splita i Dalmacije. Neizlaženje trećeg sveska Godišnjaka autor objašnjava činjenicom da je 1862. pokrenut Narodni list (Il Nazionale) »pa je tako funkcija prvoga u mnogome prešla na drugi, iako je prvi bio godišnjak, a drugi novina«.

nik, gramatičar i dijalektolog, RIJA, 1961, str. 135—169; R. Vidović, Doprinos Stjepana Ivičevića u kulturnim nastojanjima dalmatinskih preporoditelja, RIJA 1961, sv. 8, str. 183—194; Cv. Fisković, Dopisivanje Stipana i Mate Ivičevića, M 1962, br. 12, str. 1179—1204; V. Cević, Jedan iz prvih redova: Vinko Milić, ZR 1961, br. 4—5, str. 330—350; G. Bujas, Ivan Despot prevodilac, RIJA, 1961, sv. 8, str. 195—218; M. Ristić, Bokelj Lazar Pavković, ZR 1962, br. 1, str. 63—66; I. Perić, Valtazar Bogišić i njegove veze sa istaknutim narodnjacima u vrijeme narodnog preporoda, D 1962, br. 3—4, str. 65—78; I. Perić, Iz prepiske Božidara Petranovića s Baltazarom Bogišićem, ZR 1962, br. 2, str. 141—147; A. Nazor, Pisma trojice dalmatinskih preporoditelja J. J. Strossmayeru, RIJA 1961, sv. 8, str. 418—425; K. Pritelja, Nekoliko umjetničkih portreta dalmatinskih preporoditelja, RIJA 1961, sv. 8, str. 219—229.

¹⁸ D. Kečkemet, *Vid Morpurgo i narodni preporod u Splitu*, M 1962, br. 11, str. 1044—1070, br. 12, str. 1156—1179, 1963, br. 1, str. 57—85. O razvitku narodnog preporoda u Splitu pisao je i G. Novak, Kako je došlo do pobjede Hrvata u Splitu god. 1882, RIJA, 1962, sv. 9, str. 7—54.

Nekoliko je priloga posvećeno narodnom preporodu u raznim mjestima Dalmacije. Usp. K. Milutinović, Strossmayer i narodni preporod u Zadru, ZR 1962, br. 4, str. 257—277; I. Perić, Jedna molba upravnog odbora Narodne čitaonice u Zadru, ZR 1961, br. 1, str. 39—40; I. Tartalja, Rađanje ideje o Matici dalmatinskoj, ZR 1961, br. 6, str. 465—469; J. Bezić, Nosioci zadarskog muzičkog života u odnosu na narodni preporod u Dalmaciji, RIJA, 1961, sv. 8, str. 295—308; S. Obad, Otvoreno pismo Nika Velikog Pucića Dubrovčanina, D 1962, br. 3—4, str. 91—98; isti, Spomendani iz narodnog preporoda u dubrovačkom kraju, D 1962, str. 143—147; V. Foretić, Iz narodnog preporoda na Korčuli od g. 1860. dalje, D 1962, br. 3—4, str. 29—54; G. Bujas, Makarski kotar u borbi za sjedinjenje s Hrvatskom, ZR 1961, br. 3, str. 196—200.

Prikazujući pokretanje II Nazionala,¹⁹ autor citira sjećanja nekih suvremenika (Biankini, Nodilo, Kisić, Politeo, Monti) na osnovu kojih s pravom zaključuje »da je inicijativa osnivanja Narodnog lista potekla kolektivno u Splitu«. Pišući o udjelu Morpurga oko izdavanja lista, autor ističe njegovo veoma aktivno sudjelovanje u sakupljanju pretplatnika »o kojima je u mnogome i zavisila moralna i materijalna budućnost lista«. Osim toga, Morpurgo je slao dopise iz Splita, a njegova je knjižara bila »neke vrsti filijalna redakcija za srednju Dalmaciju«, u kojoj su se »sastavljali dopisi, komentirali članci gornjohrvatskih ili autonomaških dnevnika«. Autor je dalje prikazao Morpurgovu političku djelatnost i njegov udio u borbama Narodne stranke. On je osobito upozorio na gotovo »najvažniji udio Morpurgov dalmatinskom preporodu«, koji se najmanje zamjećuje — stvaranje Prve pučke dalmatinske banke, koja je nastala »kao nužna politička potreba da se dalmatinski težaci materijalno osamostale i da ne budu zavisni o veleposjednicima, malim kapitalistima i lihvarima«.

Na problematiku stranačkih odnosa u Dalmaciji, o kojima se veoma malo pisalo, odnosi se prilog Josipa Beroša,^{19a} koji raspravlja o kratkotrajnoj suradnji jednog dijela autonomaša s narodnjacima u okviru tzv. »liberalnog saveza« (Unione liberale) postignutog u aprilu 1864. Autor nije ulazio u razmatranje svih važnijih uzroka koji su doveli do saveza, nego je uglavnom posvetio pažnju razvoju autonomnaško-narodnjačke suradnje u okviru dalmatinskog sabora, u kojemu je ona najjače i došla do izražaja. Beroš s pravom zaključuje da je ta suradnja bila »tanka i isprekidana« u prvom redu zbog toga što autonomaši nisu »bili spremni na suradnju u svakome času« kao narodnjaci, »koji su u većoj liberalizaciji i demokracizaciji javnog života i u afirmaciji narodnog jezika vidjeli pravi put ka pobjedi narodne misli«. Ističući uz to i kao jedan od najvažnijih uzroka sloma »liberalnog saveza« (potkraj 1866) činjenicu da autonomaši »nisu sami među sobom bili uvijek kompaktni i solidarni« (zadarska i splitska frakcija), autor zaključuje da je on »ipak Dalmaciji i narodnoj stvari koristio: što je izrično priznanje slavenskog karaktera zemlje pomoglo te je nova Filipovićeve administracija, kad se odlučila da provede izjednačenje dvaju jezika, pošla upravo od priznanja karaktera, koji u Saboru nitko više nije osporavao; što je dalmatinskim Talijanima izbijena legitimacija da predstavljaju neku talijansku naciju, koje u Dalmaciji nije bilo, i što su bile raskrinkane reakcionarne metode upravljanja Dalmacijom i onemogućena time zloglasna Mamulina administracija«. Upravo bi zato trebalo temeljitije ispitati uzroke koji su održavali »liberalni savez« gotovo dvije godine. Pri tom ne bi trebalo ispustiti iz vida činjenicu da u to vrijeme još uvijek nisu postojale suprotnosti u ekonomskim interesima između autonomaša i narodnjaka.

Vezama Dalmacije i Hrvatske u doba narodnog preporoda, još uvijek se ne obraća dovoljna pažnja. Prilog Vase Bogdanova o pitanju Dalmacije na hrvatskom saboru 1861,²⁰ ne donosi ništa novo jer predstavlja u stvari kroniku toga pitanja, sastavljenu isključivo na osnovi objelodanjene građe (saborskog dnevnika i spisa). Iz toga rada dobiva se dojam da je pitanje Dalmacije bilo neobično aktualno na hrvatskom saboru, jer autor, na osnovu opširnih citata koji zauzimaju gotovo dvije trećine priloga, zaključuje da je u saborskim diskusijama o njemu, pored »historijsko-državopravnog«, došlo do izražaja također »demokratsko« i »radikalno« stanovište.

¹⁹ Usp. I. Grgić, Oko postanka Nazionala, ZR 1960, br. 4, str. 278.

^{19a} J. Beroš, Liberalni savez, ZR 1961, br. 4—5, str. 351—367.

²⁰ V. Bogdanov, Borba za ujedinjenje s Dalmacijom u Hrvatskom saboru iz godine 1861, ZR 1961, br. 4—5, str. 278—294.

Budući da u hrvatskom saboru nije dolazilo do tako oprečnih gledanja na pitanje sjedinjenja, jer ono ionako nije ovisilo o njemu nego o politici Beča, ova konstrukcija nema realne podloge.²¹

Prilozi posvećeni jezičnom pitanju u Dalmaciji za vrijeme narodnog preporoda, zavređuju osobitu pažnju, jer je ono bilo jedno od najhitnijih.²²

Rad G. Novaka, *Borba za narodni jezik u školama, sudovanju i uredovanju u Dalmaciji*,²³ prikazuje razvitak te borbe u kojoj su narodnjaci nastojali isposlovati uvođenje hrvatskog jezika u državne škole, sudove i urede na području Dalmacije. Ističući nastojanja pojedinaca — počev od Šp. Popovića, B. Petranovića i Stj. Ivičevića (1848) — da se narodni jezik uvede u škole, autor donosi niz podataka o njegovu uvođenju u pojedine škole i nastavnicima koji su ga predavali. Narodni je jezik uveden u osnovne škole najprije u Dubrovniku i Kotoru, a u gimnazijama je bio u početku samo jedan od obaveznih predmeta. Prva učiteljska škola, osnovana 1864. u Arbanasima kod Zadra, uvela je već 1880. hrvatski jezik kao nastavni.

Osobito je bila teška borba oko uvođenja narodnog jezika u sudstvu i upravi, što se jasno vidi iz priloga Vjekoslava Maštrovića²⁴ o tom pitanju. Cilj je toga rada da »kroz nekoliko slučajeva«, na osnovu arhijske građe, prikaže protivnarodni stav »znatnog dijela službenika« prema rješavanju jezičnog pitanja u Dalmaciji, koji se u prvom redu ogledao »u primjeni pojedinih propisa koji su izborni u oštroj borbi, a u cilju okončanja, makar i parcijalno, tog važnog političkog, kulturnog i društvenog pitanja«. Činovništvo je u Dalmaciji bilo većinom talijanskog porijekla, pa je zato nastojalo održati u sudstvu, upravi i školstvu strani jezik, a taj je razlog odgovarao »i domaćim školovanim pojedincima, koji su svršili škole na talijanskom jeziku«.

Dok su narodnjaci 1883, imajući većinu u Dalmatinskom saboru, uspjeli da se u njemu jezično pitanje relativno brzo riješi, ono je još uvijek u sudstvu, upravi i školstvu nailazilo na velike prepreke. Autor donosi u cijelosti zanimljivu predstavku narodnjačke grupe zastupnika u Carevinskom vijeću (Ljubiša, Vojnović, Danilo, Budmani, Antonietti) što su je 1871. podnijeli namjesniku Dalmacije G. Rodiću, osuđujući »pristranost i protunarodnost činovništva u Dalmaciji, a napose višeg«.

Kada je osamdesetih godina austrijska vlast počela sve više uvoditi u Dalmaciju njemačke službenike, borba oko rješavanja jezičnog pitanja postala je još oštrija. Međutim, germanizacija dalmatinske uprave, koju su osobito provodili namjesnici Jovanović (1881—85) i Handel (1902—5), ostala je bez uspjeha.

Autor zaključuje da je neprijateljski stav većine činovništva predstavljao osnovnu poteškoću u rješavanju jezičnog pitanja i da se on »odrazio i na druge vidove političkih i društvenih problema suvremene Dalmacije«.

²¹ O Dalmaciji u okviru austrijske politike usp. J. Grabovac, Odras političkih previranja u Habsburškoj monarhiji na proces narodnog buđenja u Dalmaciji, M 1962, br. 11, str. 1070—1080; J. Beroš, Stav carskog dvora prema sjedinjenju Dalmacije s Hrvatskom, HP 1962, br. 3, str. 163—175.

²² O pravopisno-jezičnim pitanjima u Dalmaciji prije 1860 vrlo su instruktivni radovi Zlatka Vinca: Stav Zore dalmatinske u Zadru prema težnjama iliraca za jedinstvenom grafijom u hrvatskoj književnosti, Radovi Naučnog društva NR Bosne i Hercegovine, XVIII sv., Odjeljenje Istorijsko-filoloških nauka 6, Sarajevo 1961, str. 149—172; Pravopisno-jezična previranja u sjevernoj Dalmaciji prije 1860 god., RIJA 1961, sv. 8, str. 263—294.

²³ G. Novak, Borba za narodni jezik u školama, sudovanju i uredovanju u Dalmaciji, AHID 1960—61, str. 11—29.

²⁴ V. Maštrović, Odnos činovnika prema jezičnom pitanju u Dalmaciji u preporodno vrijeme, RIJA 1961, sv. 8, str. 45—63; usp. i isti, Prilog bibliografiji o jezičnom pitanju u Dalmaciji (1867—1913), RIJA, 1963, sv. 8, str. 457—477.

Budući da se vezama Dalmacije s ostalim južnoslavenskim zemljama u vrijeme narodnog preporoda, obraćala dosad veoma mala pažnja, nekoliko priloga posvećenih tom zanimljivom pitanju, i pored osjetljivih nedostataka, pobuđuje znatan interes.

Prikazujući odnose između Dalmacije i Srbije, Kosta Milutinović²⁵ je u svom prilogu, koji je napisan isključivo na osnovi objavljene arhivske građe te štampe i literature, obradio neke karakteristične momente. Osvrćući se na »prve dodire« Srbije i Dalmacije, autor konstatira da vjerojatno »najstariji spomen o ulozi Dalmacije u pokretu podjarmljenih naroda u Turskoj sadrži *Izvjješaje i primjčanija o Bosni* od Tome Kovačevića« (datirano 13. maja 1848), u kojemu je izvještavao Garašanina, kao njegov povjerenik, »da je u Dubrovniku sklopio sporazum s protom Đorđem Nikolajevićem i Božidarom Petranovićem o budućoj zajedničkoj akciji u Bosni i Hercegovini i o aktivnoj pomoći dalmatinskih rodoljuba u planiranom ustanku u ovim južnoslavenskim zemljama pod turskim jarmom«. Autor se zadržao i na poznatoj misiji Matije Bana u Dalmaciji te putovanjima nekih pojedinaca u Srbiju (Ivičević, Pavlinović i dr.). Svakako je najzanimljivije poglavlje u kojemu je prikazan odjek narodnog preporoda u beogradskoj štampi, koju je, prema autorovim riječima, zanimalo »sve što se dešavalo na južnoslavenskom primorju od Trsta do Boke Kotorske«. Milutinović konstatira da u pisanju vladinih listova i opozicione štampe nije bilo bitne razlike, ali se ona izražavala »u postavljanju pojedinih problema, njihovu tretiranju, općem tonu i načinu pisanja«. U vezi s tim on se posebno osvrće na pisanje pojedinih beogradskih listova o Dalmaciji u vrijeme narodnog preporoda.

Prikazujući najprije pisanje zvaničnih »Srpskih novina«, autor zaključuje da su se one ograničile »na preštampavanje članaka o Dalmaciji i dopisa iz primorskih krajeva iz tadašnje hrvatske i vojvođanske štampe«. Autor osobito ističe umješnost Matije Bana, koji je »kao redaktor za vanjsku politiku« lista, uveo u njemu, kao stalnu rubriku, pregled značajnijih događaja u svijetu, prenoseći iz strane štampe bez komentara »samo ono što je karakteristično, ali bez bliže oznake broja i datuma dotičnog lista da se nebi moglo konstatirati što je namjerno citirao, a što je opet s planom izostavio«.

Osvrćući se na pisanje »Vidovdana«, nezvaničnog organa srbijanskih konzervativaca, autor ističe kontradiktornost njegovih članaka o narodnom preporodu u Dalmaciji. Analizirajući samo godište 1863, pored članaka koji veoma pozitivno govore o politici narodnjaka, on spominje jedan dopis »inspiriran agresivnim srpskim šovinizmom i pravoslavnim klerikalizmom«.

Premda autor ističe značenje »Srbije«, jedinog opozicionog lista u Srbiji za vrijeme kneza Mihajla, koji je uređivao Ljubomir Kaljević, a koji je donosio dopise iz svih južnoslavenskih zemalja, citati koje iznosi u vezi s Dalmacijom iz godišta 1868. i 1869. nisu osobito karakteristični.

Zanimljivo je pisanje poluzvaničnog vladina lista »Jedinstvo«, u kojemu je članke o Dalmaciji objavljivao Josip Tončić, nekadašnji redaktor »Il Nazionala«, koji je 1868, nakon izlaska iz zatvora, emigrirao u Srbiju. Tončić je bio dosta aktivan u politici srpske vlade: on je uspio izgladiti neslaganje između Strossmayera i Beograda, do kojega je došlo u vrijeme Blaznavčeva namjesništva.

Milutinović je u posebnom prilogu obradio i veze Dalmacije s Vojvodinom u doba narodnog preporoda.²⁶ Pišući o vezama prije 1860, autor ističe ulogu Božidara Petranovića, koji je osobito 1848. radio na njihovu jačanju. I ovdje je najzanimljivije

²⁵ K. Milutinović, *Veze Dalmacije i Srbije u doba narodnog preporoda*, ZR, 1961, br. 4—5, str. 368—391; isti, *Narodni preporod u Dalmaciji i Istri i južnoslavenska misao 1860—1870*, ZR 1961, br. 1, str. 1—21.

²⁶ K. Milutinović, *Odjeci i problemi dalmatinskog narodnog preporoda u Vojvodini 1860—1870*. RIJA 1961, sv. 8, str. 309—343.

poglavlje u kojemu je obrađen odjek preporoda u vojvodanskoj štampi — »Srpskom dnevniku« (izlazio u Novom Sadu 1852—64) i »Zastavi« (1866—1870), koju je uređivao Svetozar Miletić.

»Srpski dnevnik« je, osobito od preuzimanja njegova uredništva od strane Jovana Đorđevića, sve češće donosio dopise iz naših zemalja pod Austrijom. List je, prema autorovim riječima, »organizirao čitavu mrežu dopisnika u svrhu obavještanja o društveno-političkim gibanjima i kulturno-prosvjetnim zbivanjima širom Dalmacije«. Nakon prestanka izlaženja »Srpskog dnevnika« (sredinom 1864), Narodna je stranka u Vojvodini pokrenula iduće godine novi organ »Zastavu«, koji je pod uredništvom Miletića još odlučnije nastavio pravac prethodnog lista. Miletić je okupio nove dopisnike, uglavnom mlađe ljude, među kojima se osobito isticao Bokelj Lazar Tomanović.²⁷

Također je zanimljivo poglavlje u kojem je autor prikazao pisanje lista »Naretka«, pokrenutog 1863. kao glasilo vojvodanskih pravoslavni klerikalaca i konzervativaca, koji se povezao s grupom pravoslavni klerikalaca u Dalmaciji i radio na razdoru Srba i Hrvata u njoj.

U posljednjem je poglavlju autor na osnovi analize nekih spisa Mihaila Politana-Desančića,²⁸ koji je 1861—68. bio zastupnik Srijema u Hrvatskom saboru, prikazao njegovo gledanje na rješavanje pitanja Dalmacije u okviru istočnog pitanja.

Dva kraća priloga posvećena su odjeku narodnog preporoda u Sloveniji i Crnoj Gori.

Tone Zorn je prikazao odjek preporoda, koji je — prema njegovim riječima — odgovarao »slovenskom razvoju«, u slovenskoj štampi²⁹ šezdesetih i sedamdesetih godina. Dajući vrlo sažet pregled pisanja o preporodu u Dalmaciji u slovenskim listovima (Novice, Naprej, Triglav, Slovenski narod i kranjski njemačko-liberalni list Laibacher Tagblatt) on konstatira da se u njima najprije pisalo o jezičnom pitanju u Dalmaciji, a zatim o političkim problemima.

Niko S. Martinović je u kratkom prilogu tek nabacio neke momente iz odnosa Dalmacije i Hrvatske prema Crnoj gori.³⁰ On ističe ulogu Jovana Sundečića, koji je 1865—70. uređivao godišnjak »Orlić« i bio vlasnik cetinjskog lista »Crnogorac« (1871—73). Također naglašava posredničku ulogu crnogorske štampe u hrvatsko-srpskom sporu, koja je, prema riječima Račkoga, bila za to najpogodnija.³¹

Ovaj pregled najnovijih priloga o narodnom preporodu u Dalmaciji pokazuje da se, i pored njihovog velikog broja, nije još uvijek pristupilo studioznijem proučavanju ovoga veoma važnog razdoblja u historiji Dalmacije. S obzirom na to da su radovi nastali prilikom stogodišnjice narodnog preporoda, mnogi od njih imaju samo prigodni karakter i obrađuju uglavnom poznatu problematiku. Osobito izne-

²⁷ O L. Tomanoviću usp. D. B e r i ć, Omladinsko društvo »Prvenac« i narodni preporod u Dalmaciji, M 1963, br. 4, str. 407—416.

²⁸ U neznatno izmijenjenom obliku autor je ovo poglavlje objavio i kao zaseban rad pod naslovom: Politana-Desančić i pitanje sjedinjenja Dalmacije sa Hrvatskom, ZR 1963, br. 1, str. 50—55.

²⁹ T. Z o r n, Odjeci dalmatinskog pitanja šezdesetih i sedamdesetih godina XIX stoljeća u slovenskoj štampi, ZR 1961, br. 4—5, str. 398—404.

³⁰ N. S. M a r t i n o v i ć, Odjeci preporoda u Crnoj Gori, ZR 1961, br. 4—5, str. 392—397.

³¹ Upoznavanju veza između Dalmacije s jedne a Bosne i Hercegovine s druge strane pridonose i dva objavljena pisma Mihe Klaića koja je uputio prijatelju Baldu Bogišiću, a koja svjedoče o akciji Narodne stranke u Dalmaciji za prikupljanje priloga u novcu, materijalu i oružju i skupljanje dobrovoljaca kao pomoć bosansko-hercegovačkom ustanku 1875—78. (I. B e n d i š, Dva pisma Mihe Klaića iz g. 1875 u vezi s hercegovačkim ustankom, RIJA 1961, sv. 8, str. 415—417).

nađu je činjenica da se upravo nimalo pažnje nije posvetilo ekonomskim pitanjima³² u vrijeme narodnog preporoda, koja su bila neobično aktuelna i u mnogome utjecala na društveni razvitak.

Ono što zavređuje osobitu pažnju, to je znatan dio objavljene arhivske građe, koja će bez sumnje pridonijeti daljnjem radu na proučavanju novije historije Dalmacije, o kojoj se dosad u našoj historiografiji zaista premalo pisalo.

Ivan Jelić

SLAVKO GAVRILOVIĆ, SREM U REVOLUCIJI 1848—1849, POSEBNA IZDA-NJA SAN CCCLIX, Beograd 1963, str. 386.

Zbog velikog značenja, dinamike i brojnih još nerešenih problema, revolucija 1848—49. u Vojvodini navela je i navodi mnoge naše istoričare da se njome pozabave. Svakako je i to jedan od razloga što se Sl. Gavrilović rešio da je izučava. Ne bez osnova, on smatra da pokret u Sremu 1848—49. ima revolucionarni karakter zato što je njegovo seljaštvo postavilo zahtijev za radikalnom agrarnom reformom i što se za nju borilo na revolucionaran način. Imajući na umu takvo posmatranje događaja u Sremu 1848—49, a znajući da se pisac već punih 10 godina bavi problemima agrara i seljačkih nemira u Slavoniji i Sremu u XVIII i prvoj polovini XIX v., postaje nam jasno da je on svojim naučnim preokupacijama u izučavanju sela i seljačkih nemira ostao dosledan i da je to osnovni razlog zbog kojeg se prihvatio da piše ovu monografiju.

U toku zadnjih godina se pozabavio događajima iz 1848—49. pišući o agrarnim nemirima u Križevačkoj, Varaždinskoj, Požeškoj i Virovitičkoj županiji. To su članci koji bogatstvom nove građe u mnogome dopunjuju i rasvetljavaju događaje o kojima se dosad znalo uglavnom ono što je još 1925. A. Jelačić napisao u svojoj disertaciji: Seljački pokret u Hrvatskoj i Slavoniji godine 1848—1849.

Za pisanje studije koju prikazujemo pisac je osim objavljene građe iskoristio građu iz arhivâ u Zagrebu, Beogradu, Sremskim Karlovcima, Novom Sadu, Đakovu, te Državnih arhiva u Beču i Budimpešti.

Da bi objasnio istorijske uslove u kojima je došlo do pokreta u Sremu 1848—1849, G. je smatrao da je neophodno obraditi ekonomsko-socijalni i politički razvitak te pokrajine od kraja XVIII. st. do revolucije 1848. To nije bio nimalo lak poduhvat, jer o tom periodu istorije Srema ne postoji ni jedna ozbiljnija i pažnje vredna studija. Pisac je bio prinuđen da čitav privredni i društveni razvitak Srema od 1790—1848. obradi na osnovu izvora i na temelju sopstvenih radova. Pri tom su, zbog bogatije građe, mnogo iscrpnije napisane strane o provincijalnom delu Srema od onih u Vojnoj granici. Podaci o građanstvu su oskudniji, premda je pisac uložio maksimalne napore da rekonstruiše stanje gradske privrede i njenog stanovništva. Opšte privredni zastoj Srema u prvoj polovini XIX v., u odnosu na uspon iz druge polovine XVIII st., i opadanje broja stanovništva ne samo u provincijalu već i u Vojnoj granici, po piscu su osnovni uzroci revolucije. Brojni statistički podaci i uporedne šeme nedvosmisleno potvrđuju ove autorove zaključke. Nedovoljno razvijenim građanstvom pisac objašnjava političko mrtvilo u Sremu do revolucije 1848. Predstavnici ilirskog i mađaron-

³² Samo dva članka, koji imaju uglavnom prigodni karakter, tretiraju ekonomsku problematiku: B. Stulli, Ekonomsko-društvene prilike u Dalmaciji u XIX stoljeću, D 1962, br. 3—4, str. 3—11; O. Fijo, Narodni preporod u Dalmaciji i pomorstvo, RIJA 1961, sv. 8, str. 171—182.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

Redakcioni odbor:

KONSTANTIN BASTAIĆ
OLEG MANDIĆ
JAKŠA RAVLIĆ
BERNARD STULLI
JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

Tajnik redakcije:

IVAN KAMPUŠ

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB